

УДК 316.477

Г.-М. М. Саппа

ПРОЦЕС ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: МОДЕЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Проведено модельний аналіз процесу професійного самовизначення учнівської молоді. Модель професійного самовизначення учнівської молоді включає в себе певні стадії і фактори, які складають структуру процесу, що відтворюється за принципом соціалізації.

Вибір професії, професійне самовизначення є основою самоствердження людини в житті, тому що саме цим визначається інтегральний соціальний статус індивіда: де й з ким він буде працювати, до якої соціальної групи він буде належати, який стиль життя обирати. Досить часто сучасні випускники шкіл приходять до ситуації вибору професії без певної мотивації, знань про світ професій, маючи неясні уявлення про свою майбутню спеціальність. Результатом нерідко стає помиловий вибір майбутньої професії. Таким чином, професійний вибір молоді людини не мусить бути квапливим актом, він повинен бути результатом тривалого, систематичного й планомірного розвитку особистості, її уявлень про майбутню професію. Усе це можливо тільки у випадку здійснення цілеспрямованої профорієнтаційної роботи з молоддю.

Означена проблема розглядалася багатьма авторами, однак у сучасному науковому дискурсі поняття «професійне самовизначення» не є однозначним. Так, деякі автори (Є. І. Головаха, А. Є. Голомшток, В. А. Оссовський та ін.) професійне самовизначення ототожнюють із професійною орієнтацією, використовуючи дані поняття як синоніми [1–3]. Існують також різні варіанти тлумачення терміна «професійне самовизначення». Так, наприклад, І. А. Громов, С. Н. Іконнікова, В. Т. Лісовський позначають цим терміном процес входження підростаючого покоління в систему трудових суспільних відносин [4; 5]. Я. В. Дідковська розглядає професійне самовизначення молоді як «процес її інтеграції в соціально-професійну структуру суспільства, що реалізується на особистісному рівні через вибір індивідом варіантів професійного розвитку» [6].

Процес формування професійного самовизначення учнівської молоді є досить складним, його розвиток залежить від впливу різноманітних факторів. Тому для аналізу цього процесу та врахування і оцінки факторів, що впливають на його розвиток, важливо скласти теоретичну модель процесу професійного самовизначення, що і є **метою роботи**.

У контексті даної роботи ми вважаємо за доцільне визначити професійне самовизначення як процес інтеграції індивіда (суб'єкта вибору професії) в соціально-професійну структуру суспільства, що здійснюється в результаті прямого чи непрямого професійно-орієнтаційного впливу та аналізу особистістю своїх внутрішніх ресурсів та потреб і співвіднесення їх із вимогами тієї чи іншої професії. Цей процес складається з певних стадій, які відзначаються рівнем соціалізації суб'єкта вибору та його орієнтацією у світі професій, з'ясуванням ним своїх професійних інтересів, професійних потреб і намірів.

Як відомо, модель у науці – це будь-який образ, аналог (уявний чи умовний: зображення, опис, схема, креслення, графік, і т. п.) якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що спрощено заміняє оригінальний об'єкт (явище), зберігаючи тільки деякі його властивості важливі для аналізу.

Модель професійного самовизначення учнівської молоді, на наш погляд, включає в себе певні стадії і фактори, які складають структуру процесу, що відтворюється за принципом соціалізації, а в аналізі «проходження» особистістю процесу професійного самовизначення використовуються діахронний та синхронний підходи. Результатом процесу професійного самовизначення є зміни у свідомості особистості, а саме: формуються компоненти – когнітивний, ціннісно-мотиваційний та практичний (орієнтаційний) компонент.

У процесі соціалізації особистості створюються її ціннісні орієнтації, з'являються певні інтереси, мотиви поведінки, накопичуються знання й практичні навички. Соціалізація особистості – це безперервний процес, який триває все життя та має певні напрями. Одним із напрямів соціалізації особистості є її професійне самовизначення. Тобто соціалізація включає в себе процес професійного самовизначення особистості, а саме: формування професійних інтересів, професійних намірів, професійних переваг, здійснення вибору професії – по суті, вибору життєвого шляху та місця в соціально-професійній структурі суспільства. Таким чином, сутнісні риси соціалізації – адаптація і саморозвиток, формування ціннісних установок, пристосування до соціальних умов – притаманні й процесу професійного самовизначення. Отже, **принцип соціалізації** є

провідним в аналізі процесу професійного самовизначення особистості і, відповідно, у теоретичній моделі цього процесу.

Таким чином, феномен професійного самовизначення в контексті різноманітних соціологічних, педагогічних, психологічних, філософських понять постає як певний етап соціалізації та її завдання (А. Мудрик, Л. Мітіна), як самостійний стан соціалізації (В. Радул), як критерій соціальної зрілості (І. Зязюн, В. Михайлов, Д. Фельдштейн), як синонім соціальної зрілості в певному контексті (В. Сафін, І. Копачов, Р. Гурова, Л. Іванова) та як перспектива соціалізації (В. Іванов) [7–9].

На думку Л. Карнозової, дослідження професійного самовизначення можна здійснювати, використовуючи один із двох існуючих підходів:

- процес професійного самовизначення – природний процес, що виникає як особистісне новоутворення на певному проміжку онтогенезу;
- процес професійного самовизначення – штучно організований процес, який вбудований у певну практику (профорієнтацію).

Але з позицій першого і другого підходів професійне самовизначення характеризується тільки в контексті явища соціалізації, являючи собою процес входження молоді в суспільне життя [10]. Становлення особистості та професійне самовизначення в процесі онтогенезу є закономірним і необхідним етапом. Професійне самовизначення постає важливим та визначальним завданням соціалізації, що окреслює її подальший напрям. У той же час професійне самовизначення є певним відносно самостійним станом соціалізації [7]. Наявність процесу професійного самовизначення виступає тим критерієм, що дозволяє визначати соціалізацію як процес суб'єкт-суб'єктних відносин між індивідом та суспільством.

Термін «професійне самовизначення» тісно пов'язаний із термінами «професійний розвиток», «професійне становлення». Безсумнівно, ці процеси взаємозалежні, але поняття «професійний розвиток» трохи ширше, воно припускає професійне вдосконалення індивіда протягом всього його життя. Процес професійного самовизначення проходить на початкових стадіях життя одночасно із професійним розвитком, але завершується раніше – коли індивід починає сприймати себе як суб'єкта певної професійної діяльності.

Різними авторами були запропоновані різні періодизації професійного розвитку особистості, однак загальновизнаною у вітчизняній науці є періодизація, запропонована Є. А. Клімовим. У своїх роботах він виділив наступні стадії професійного розвитку: перша стадія – «передгра» (від 0 до 3⁰ років) – характеризується

психомоторною підготовкою до професійної діяльності; друга стадія – «гра» (від 6 до 8 років), тут відбувається програвання професійних ролей, зародження професійних інтересів, формування професійних можливостей; третя стадія – «оволодіння навчальною діяльністю» (від 6–8 до 11–12 років) – розвиток можливостей, диференціація та інтеграція фахових інтересів; четверта стадія – «оптація» (від 11–12 до 14–18 років) – прийняття рішення про вибір шляху професійного розвитку, поступове формування загальної готовності до професійного самовизначення; п'ята стадія – «фахова підготовка» (від 15–18 до 16–23 років) – це етап освоєння вже обраної професії у відповідному навчальному закладі або на певному місці роботи; шоста стадія – «розвиток фахівця» (від 16–23 років до пенсії) – удосконалювання в межах обраної трудової діяльності, підвищення кваліфікації [11].

Таким чином, професійне самовизначення учнівської молоді являє собою довготривалий, багатоплановий, динамічний процес, у якому виразно виділяється три стадії. **Діахронічна структура** розглядає процес професійного самовизначення учнівської молоді в часі, тобто зводиться до етапів професійного самовизначення. На першій стадії професійного самовизначення домінують дитячі потреби, професійні ролі програвуються у фантазії, зароджуються професійні інтереси та професійні наміри, формуються професійні можливості (від 6–10 років). Друга стадія професійного самовизначення – формування професійних інтересів, професійних переваг та професійних намірів, поява певних знань щодо професійних вимог і професійного життя, розвиток професійних можливостей (10–14 років). Третя стадія професійного самовизначення – диференціація та інтеграція професійних інтересів, прийняття рішення щодо вибору професії та шляху фахового навчання та підготовки (14–18 років).

Вивчення професійного самовизначення молоді може бути плідним тільки в тому випадку, коли цей процес буде розглянутий у широкому соціальному контексті, у складній мережі його факторів та умов, що його детермінують. Серед дослідників проблем професійного самовизначення молоді дотепер не існує певної єдності з приводу визначення **системи факторів**, що детермінують процес професійного вибору молодого покоління.

В. А. Осовський виділяє три групи факторів, що впливають на професійне самовизначення:

- 1) фактори соціальної структури – саме рамки соціальної структури суспільства встановлюють той соціальний простір, у межах якого можливий вибір професії як наслідок певного соціального статусу;

- 2) фактори, які пов'язані з історичним етапом у розвитку конкретної соціальної структури – специфіка кожного історично-

го етапу формує певну спільність соціального досвіду поколінь, багато в чому визначаючи їхній професійний шлях;

3) специфічні ситуативні фактори – до цієї групи факторів належать здібності та характерологічні риси самих індивідів, неповторні особливості індивідуальних професійних біографій і т. п. [12].

С. М. Чистякова й М. М. Захаров виявили кілька груп факторів, що впливають на професійне самовизначення:

- загальні – фактори макросередовища, зміст яких залежить від суспільно-економічного ладу суспільства – соціально-економічні умови життя людей, духовна культура суспільства, ЗМІ;

- регіональні (зовнішні) – фактори, що відбивають особливості економічного або демографічного розвитку конкретного регіону – мережа професійних навчальних закладів, форми проведення дозвілля і т. п.;

- індивідуальні (внутрішні) – індивідуально-психологічні й фізіологічні особливості людини [13].

Таким чином, на професійне самовизначення конкретної особистості може вплинути цілий ряд різнопланових чинників. Ми вважаємо за необхідне систематизувати їх та виділити три великих групи факторів, що впливають на професійне самовизначення сучасної учнівської молоді: фактори мікросередовища, що представляють собою комплекс прямих або непрямих профорієнтаційних впливів на суб'єкта професійного самовизначення, фактори макросередовища як комплекс об'єктивних соціально-економічних, політичних і демографічних умов, що впливають на професійне самовизначення, та фактори, що відображають індивідуальні особливості особистості.

Найважливішим фактором макросередовища, що впливає на процес професійного самовизначення, є суспільний устрій. Будь-яке суспільство має свою ідеологію, що накладає певний відбиток на процеси професійного самовизначення молоді, задаючи зразки виконання соціальних ролей. Різного роду регіональні особливості неминуче відбиваються на характері професійного самовизначення молоді, тому що певний вид праці, затребувані професії, мережа установ професійної освіти істотно відрізняються один від одного в різних адміністративно-територіальних утвореннях. Також у якості одного з чинників, що здійснює найбільший вплив на професійне самовизначення, можна назвати престиж професій, який не відповідає ні реальним умовам життя суспільства, ні реальним потребам виробництва, а існує як феномен суспільної свідомості, що впливає на життєвий шлях молоді. Стан ринку праці також багато в чому визначає професійний вибір молоді. Молоде покоління, що вступає на сучасний ринок праці, зазнає великих труднощів із вибором професії, тому

що не має необхідних уявлень про реальну структуру ринку праці, не може об'єктивно оцінити, наскільки його підготовка й запити відповідають майбутній професії.

Вплив мікросередовища на професійне самовизначення молоді є вкрай різноплановим. До комплексу цілеспрямованих або стихійних профорієнтаційних впливів на суб'єкта професійного самовизначення слід віднести: сім'ю, загальноосвітню школу та соціальні служби для молоді.

Множинні дослідження показують, що навіть в умовах культурної різноманітності батьки стають референтним джерелом вибору цінностей і моделей поведінки. За матеріалами досліджень Є. І. Головахи, М. М. Руткевича, М. Х. Тітми, Ф. Р. Філіппова та ін., саме сім'я займає провідне місце у формуванні професійного самовизначення молоді [1; 14; 15]. Це обумовлено тим, що сім'я є першим і найбільш значимим мікросередовищем, куди потрапляє дитина. Сім'я впливає на розвиток дитини, задаючи їй вектор соціального, морального й особистісного розвитку. Засвоєні в сім'ї цінності й установки найбільш яскраво проявляють себе в момент професійного самовизначення особистості. Загальноосвітня школа відіграє важливу роль у професійному самовизначенні учнів, тому що в ній підростає покоління не тільки одержує необхідний рівень освіти, але й впритул підходить до вибору професії. Соціальні служби для молоді, безсумнівно, покликані відігравати найважливішу роль у професійному самовизначенні особистості, до них відносяться: комітети у справах молоді, департаменти освіти й інші державні й муніципальні органи, які серед інших своїх функцій здійснюють профконсультування підлітків, та профконсультаційні служби, що відкриваються як на базі муніципальних (центр зайнятості), так і на базі приватних утворень.

Значний вплив на вибір професії здійснюють індивідуальні особливості самого суб'єкта вибору, а саме: стать, вік, психофізіологічні якості індивіда, життєві та професійні плани учня (головна мета життя, ідеали життя, бажані трудові посади після закінчення навчального закладу і т. п.), здібності, уміння, схильності до тих або інших видів діяльності, рівень домагань молоді людини на суспільне визнання, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації особистості.

Аналіз дії (впливу) певного фактора в процесі професійного самовизначення (або їх сукупності) за типом та часом дії конкретного фактора включає як метод дослідження діахронний і синхронний підходи. Ці терміни походять від давньогрецьких префіксів «через» і «зараз» та слова «час». Означають: 1) діахронний – підхід до предмета через «часові ряди» (або історич-

ний); 2) синхронний – розгляд предмета в «зупиненій миті», «за-раз», в абстрагуванні від генезису, історії і т. п.

Таким чином, **синхронний підхід** до аналізу процесу професійного самовизначення дозволяє розглядати дію (вплив) сукупності факторів протягом однієї стадії професійного самовизначення. Так, наприклад, на першій стадії професійного самовизначення учнівської молоді провідне значення мають фактори мікросередовища – сім'я, також рівень освіти та професійний досвід батьків, однолітки, загальноосвітня школа; ЗМІ; соціальні служби для молоді. Аналіз впливу сукупності факторів різних типів у певний час дозволяє зробити певні висновки про хід процесу професійного самовизначення. Аналіз впливу сукупності факторів на другій стадії, крім факторів мікросередовища, показує, що в цей період особливу роль відіграють уже індивідуальні особливості особистості – здібності, уміння; інформованість суб'єкта вибору, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації особистості. На третій стадії професійного самовизначення, крім факторів мікросередовища та індивідуальних особливостей особистості, певний вплив здійснюють фактори макросередовища – соціально-політичний устрій держави, регіональні особливості території, система соціальних норм і цінностей; престиж професій у суспільній думці і т. п.

Діахронний підхід до аналізу процесу професійного самовизначення дозволяє розглядати динаміку впливу конкретного фактора (факторів) протягом кількох стадій цього процесу. Так, наприклад, аналіз дії такого фактора мікросередовища, як сім'я, показує, що при переході від стадії до стадії (із зростанням дитини) вплив його на особистість суттєво змінюється – набуває інших якостей та інтенсивності. Разом із цим з'являються нові фактори мікро- та макросередовища, які не впливали на особистість на початкових стадіях, або вплив їх був майже непомітним, – наприклад, діяльність соціальних служб для молоді, суспільно-політичний устрій країни, престиж певної професії тощо.

Результатом процесу професійного самовизначення стають зміни у свідомості особистості щодо вибору сфери професійної діяльності. Ці зміни відбуваються поступово і в ході процесу ведуть особистість до формування її професійних інтересів, потреб і врешті-решт до свідомого вибору професії. Виходячи з цього в структурі професійної свідомості учнівської молоді ми виділяємо наступні компоненти: когнітивний, ціннісно-мотиваційний, практичний (орієнтаційний) компоненти та компонент вибору. Таким чином, **синхронна структура** процесу професійного самовизначення учнівської молоді виражає основні особистісні компоненти, ці компоненти на різних ста-

діях професійного самовизначення мають певний рівень наповненості (високий, середній та низький). Рівень наповненості компонентів професійного самовизначення залежить від професійно-орієнтаційного впливу та від активності самої особистості.

Когнітивний компонент професійного самовизначення відображає наявність в особистості певного рівня знань про світ професій; поінформованість щодо вимог, які ставить професія, що обирається, професійних вимог до індивідуальних характеристик людини. Ціннісно-мотиваційний компонент характеризує ставлення особистості до майбутньої професії, мотиви вибору професії, її вимоги до майбутньої професії, професійні наміри, професійні інтереси та оціночні судження щодо професії (престиж професій, місце професійної та трудової діяльності в системі ціннісних орієнтацій учнівської молоді). Практичний (орієнтаційний) компонент відображає освітні та професійні орієнтації (професійні плани, вибір майбутньої професії), наявність професійно-орієнтаційних знань та вмінь, необхідних для побудови особистого професійного плану та здійснення заходів щодо його реалізації. Компонент вибору характеризує готовність особистості до вибору майбутньої професії, певну націленість на професію.

Отже, проведений модельний аналіз показує, що професійне самовизначення учнівської молоді відбувається за принципом соціалізації з помітно вираженою поетапністю, причому кожний етап (стадія процесу самовизначення) діахронно детермінує проходження наступних. Ефективність формування професійної свідомості залежить від своєчасного та системного впливу певних факторів на її професійний вибір. Тому необхідне поновлення розробки наукових основ професійної орієнтації у відповідності з вимогами сучасного стану соціально-демографічної й професійно-кваліфікаційної структур українського суспільства і перспективами їх розвитку. У свою чергу, науково обґрунтована професійна орієнтація повинна бути побудована на глибокому соціологічному аналізі природи професійного самовизначення сучасної молоді – вивченні чинників та мотивів професійного самовизначення та їх системного взаємозв'язку.

Список літератури: 1. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с. 2. Голомшток А. Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника / А. Е. Голомшток – М. : Педагогика, 1979. – 160 с. 3. Осовский В. Л. Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / В. Л. Осовский, Л. А. Аза, А. И. Вишняк, Е. И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1987. – 304 с. 4. Иконникова С. Н. Становление и развитие личности молодого человека (социологический аспект) / С. Н. Иконникова. – М. : Знание, 1972. – 40 с. 5. Лисовский В. Т. Эскиз к портрету (Жизненные планы, интересы, стремления советской молодежи) / В. Т. Лисовский. – М. : Молодая гвардия, 1969. – 208 с. 6. Дидковс-

кая Я. В. Динамика профессионального самоопределения студентов / Я. В. Дидковская // Социологические исследования. – 2001. – № 7. – С. 132–136. 7. Радул В. В. Соціальна зрілість молодого вчителя : монографія / В. В. Радул. – К. : Вища шк., 1997. – 269 с. 8. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик, В. А. Сластенина. – М. : Академия, 2005. – 200 с. 9. Фельдштейн Д. И. Психологические условия ускорения процесса личностного, в том числе и профессионального, самоопределения подростков / Д. И. Фельдштейн // Психологические условия формирования социальной ответственности школьников : сб. науч. тр. / под ред. Гинзбурга М. Р., Радзиховского Л. А. – М., 1987. – С. 4–18. 10. Карнозова Л. М. Самоопределение профессионала в проблемной ситуации / Л. М. Карнозова // Вопр. психологии. – 1990. – № 6. – С. 75–82. 11. Климов Е. А. Введение в психологию труда / Е. А. Климов. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 200 с. 12. Осовский В. Л. Формирование трудовых ориентации молодежи / В. Л. Осовский. – К. : Наук. думка, 1985. – 124 с. 13. Чистякова С. Н. Профессиональная ориентация школьников: организация и управление / С. Н. Чистякова, Н. Н. Захаров. – М. : Педагогика, 1987. – 160 с. 14. Руткевич М. Н. Социальные перемещения / М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Мысль, 1970. – 253 с. 15. Титма М. Молодое поколение / М. Титма, Э. Саар. – М. : Мысль, 1975. – 255 с.

Надійшла до редколегії 09.06.2011

Проведён модельный анализ процесса профессионального самоопределения ученической молодежи. Модель профессионального самоопределения ученической молодежи включает в себя определенные стадии и факторы, которые составляют структуру процесса, который воссоздается по принципу социализации.

The model analysis of the process of professional self-determination of the youth studying in schools is conducted. The model of professional self-determination of the youth studying in schools contains certain stages and factors, that make the structure of the process, which is recreated by the principle of socialization.